



Piotr Woźniak

(Uniwersytet Warszawski)

Jeszcze o zabytkowych organach w kościele parafialnym w Hannie

Organom w Hannie (pow. Włodawa, woj. lubelskie) poświęciłem stosowny artykuł w 2011 r. na łamach „Radzyńskiego Rocznika Humanistycznego”¹. Sprawa ta wydawałaby się już zakończona, bowiem na podstawie przebadanych dokumentów źródłowych i możliwej wówczas analizy prospektu organowego, zdołałem ustalić, choć nie bez rozmaitych wątpliwości, że instrument ten pochodzi z przełomu XVIII i XIX w. Sam jednak nie byłem do końca przekonany co do własnych ustaleń, bowiem ciągle uważałem, iż ów pozytyw, czyli małe organy, z Hanny, pomimo swej prostej, w sumie niczym niewyróżniającej się konstrukcji, kryje w sobie jeszcze jakieś tajemnice i czymś mnie zaskoczy. Dlatego ponownie postanowiłem przeprowadzić badania, nie tyle już źródłowe, co terenowe, instrumentologiczne, na miejscu w Hannie.

¹ Piotr Woźniak, *Zabytkowe organy w kościele parafialnym w Hannie*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny”, t. 9 (2011), s. 25-32.

Nowe odkrycia na ten temat zobowiązały mnie więc do publikacji tego niedługiego artykułu, mającego na celu skorygowanie i zaprezentowanie nowych wniosków dotyczących organów w Hannie.

Jak pisałem w 2011 r., zdecydowana większość badaczy uznała, że organy w Hannie pierwotnie wybudowano dla kościoła parafialnego w Huszczy (pow. Biała Podlaska, woj. lubelskie) w XVIII w., najpóźniej na przełomie XVIII i XIX w.² Na to wskazuje bowiem kontynuujący barokowe wzory prospekt, czyli przednia część, fasada tego instrumentu. Jest on trójwieżyczkowy, z których środkowa jest najwyższa, wysunięta półkoliście, natomiast wieżyczki skrajne są wysunięte dwubocznie. Zachowany uszak z akantowego ornamentu, zdobiący z prawego boku szafę organową, sprawia wrażenie jakby pochodził z lat 20-30. XVIII w., choć posiada równocześnie cechy późniejszej imitacji. Dyspozycja, czyli zestaw

² Tamże, s. 30.

głosów, złożona z jednego fletowego głosu ośmiostopowego (*Flet Maior 8'*), dwóch głosów fletowych czterostopowych (*Portunal 4'*, *Flet Minor 4'*), piramidy głosów pryncypałowych (*Quinta 3'*, *Octava 2'*, *Mixtura 1' II*) opartych o *Pryncypał 4'* w prospekcie, a także zakres klawiatury (C-c³) z tak zwaną *krótką oktawą*³ oraz urządzenie dodatkowe zwane *Tympanem*,⁴ sugerowałyby ich osiemnastowieczne pochodzenie.

Należy na koniec stwierdzić, że prowincjonalne budownictwo organowe w Polsce, a także w innych krajach europejskich, zwłaszcza w monarchii habsburskiej, kontynuowało bardziej lub mniej zmodyfikowane tradycje barokowe co najmniej do połowy XIX w.

Podczas moich szczegółowych oględzin tego instrumentu w 2012 r. zauważyłem w jego budowie pewne cechy, które bezspornie świadczą o jego późniejszym pochodzeniu. Zachowany uszak, o którym wcześniej wspominałem, wskazuje, że powstał jednak w XIX w. i jest prowincjonalnej roboty. Również traktura (mechanizm) gry i rejestrowania mają cechy dziewiętnastowieczne. Wewnątrz wiatrownicy (skrzynia, na której są umieszczone piszczałki, rozdzielająca powietrze do każdej z nich) nie odnalazłem niestety żadnej informacji na temat budowniczego oraz daty powstania organów, co byłoby niezmiernie ważnym odkryciem.

³ Klawiatura pozbawiona dźwięków chromatycznych: Cis, Dis, Fis, Gis w basie, typowa dla dawnego budownictwa organowego.

⁴ Urządzenie zbudowane z dwóch niedostrojonych piszczałek, wydające dudniący dźwięk, naśladujące bębny, popularne w dawnym polskim budownictwie organowym.

Pierwotnie wewnątrz szafy organowej znajdowały się dwa miechy klinowe, zastąpione później obecnie istniejącym miechem magazynowym, ustawionym obok instrumentu. Klawiatura pozytywu ma dwudziestowieczne pochodzenie. Piszczałki w zdecydowanej większości zostały wymienione podczas przenosin organów z Huszczy do Hanny w 1965 r., zapewne przez warszawskiego organmistrza Antoniego Grygorcewicza. Ich specyfika przedstawia się następująco:⁵

Skala manualu C – c³, 45 klawiszy, stół gry wbudowany w lewy bok szafy organowej

[Pryncypał 4']⁶ – piszczałki metalowe otwarte cynkowe

[Portunal 4'] – piszczałki drewniane otwarte

[Quinta 3'] – piszczałki metalowe otwarte cynkowe

Octa[va 2'] – piszczałki metalowe otwarte cynkowe

[Mixtura II 1'] – piszczałki metalowe otwarte cynkowe

Flet [Minor 4'] – piszczałki drewniane kryte

[Burdon 8'] – piszczałki drewniane kryte, pieczęcie „Brd 8”

Urządzenie dodatkowe [Tympan] znajduje się w pozycji leżącej i jest przymocowane do cokołu instrumentu.

Biorąc powyższe pod uwagę, należy stwierdzić, że niewiele materii pierwotnej zachowało się w tym instrumencie. Dotyczy to zwłaszcza wystę-

⁵ Kolejność głosów podaję według porządku ich ustawienia na wiatrownicy, licząc od strony prospektu.

⁶ W kwadratowych nawiasach podaję pełne bądź częściowe nazwy głosów, gdyż karteczki z ich nazwami uległy całkowitemu lub częściowemu zniszczeniu.

pujących w przeważającej ilości dwudziestowiecznych piszczałek. Pomimo tego, pod względem dyspozycji, zakresu klawiatury z istniejącą *krótką oktawą*, pozytyw zachował swój być może pierwotny, „barokowy” charakter.

Wewnątrz instrumentu znajdują się także dwudziestowieczne inskrypcje. Pierwsza z nich, umieszczona na wewnętrznej stronie deski zakrywającej połączenie klawiatury z trakturą gry, dotyczy remontu organów, jaki przeprowadził w 1919 r. organmistrz Polikarp Sosnowski⁷. Jej treść prezentuje się następująco: „Reperowany i strojony 22 sierpnia 1919 r. P. Sosnowski”. Niewykluczone, że podczas tych prac Sosnowski wymienił pierwotną klawiaturę na obecnie istniejącą oraz ustawił do dziś zachowany miech magazynowy.

Inny zapis zachował się na odwrocie deski zakrywającej dostęp do wiatrownicy z tyłu instrumentu. Zawiera on wykaz organów z podaną liczbą głosów w dziewiętnastu (obecnie siedemnastu) parafiach wschodniej i północnej części dawnej diecezji siedleckiej (sprzed podziału w 1992 r.):

„Sterdyń głosów 13, pedał

Seroczyn – 7

Grodek – 7

Jabłonna – 6

Wirów – 6

Sarnaki – 50, pedał elektr.

Chłopków – fisharm.

Bordziłowka – 6

Janów – 6

Malowagora – 6

Kijowice – 6

Połoski – 4

Łomazy – 6

Ortel – 5

Komarowka – 10, pedał

Wisznice – 9

Huszczka – 7 pozytyw

Jabłoń – 9 pedał/3

Pratulín – 12 gł. z pedałem”

Wykaz ten musiał chyba sporządzić posługujący w tym czasie w Huszczu organista, który podczas swojej działalności grał na wypisanych przez siebie organach, znanych mu zapewne z autopsji. Obecnie niektóre z tych parafii, jak: Chłopków, Grodek, Jabłonna Lacka, Sarnaki, Seroczyn Sterdyński, Sterdyń, Wirów, należą do diecezji drohiczyńskiej⁸.

Inskrypcja ta powstała pomiędzy około 1950 a 1965 r., jeszcze przed przenosinami tych organów z Huszczu do Hanny, co ustalono na podstawie dat powstania bądź translokacji poszczególnych instrumentów uwzględnionych w tym spisie, choć czasami przedstawia ona stan znacznie wcześniejszy i dotyczy organów, które już dzisiaj nie istnieją, co wydaje się szczególnie ciekawym odkryciem⁹.

W przypadku wielu instrumentów nie zgadza się podana liczba głosów:

- Jabłonna Lacka – w rzeczywistości organy mają 10 głosów.
- Janów Podlaski – podana liczba głosów dotyczy jakichś nieistniejących organów, gdyż te dawne z

⁷ Archiwum Diecezjalne w Siedlcach [dalej: ADS], *Akta Parafii w Huszczu, dekanatu wisznickiego*, Lit.: H., Dział: IV., Nr. porz. 8., Tom I, Zaczęte 2.7. 1862 r., Skończone 30.1.1981 r. Inwentarz kościelny parafii Huszczańskiej Dekanatu Bialskiego Diecezji Podlaskiej, 1921 r.

⁸ Z. Rostkowski, *Diecezja drohiczyńska. Spis parafii i duchowieństwa*, Drohiczyn 2004.

⁹ Np. pięćdziesięciogłosowe organy zostały sprowadzone do Sarnak (pow. Łosice, woj. mazowieckie) w 1950 r. Badania własne.

kolegiaty św. Trójcy miały 24 głosy, podobnie jak obecnie istniejące; w kościele filialnym na początku XX w. nie notowano natomiast żadnego instrumentu;

- Komarówka Podlaska – podana liczba głosów dotyczy nieistniejących organów, gdyż obecne mają 18 głosów;
- Łomazy – podana liczba głosów dotyczy nieistniejących organów, gdyż obecne mają 16 głosów;
- Malowa Góra – podana liczba głosów dotyczy nieistniejących organów, gdyż obecne mają 14 głosów;
- Pratulini – podana liczba głosów dotyczy nieistniejących organów, gdyż obecne mają 7 głosów;
- Sterdyń (organy te obecnie znajdują się w Niecieczy, diecezja drohiczyńska) – w rzeczywistości organy mają 7 głosów;
- Wisznice – podana liczba głosów dotyczy nieistniejących organów, gdyż obecne mają 14 głosów¹⁰.

Parafie Kijowiec, Połoski i poniekąd Janów Podlaski, były w okresie międzywojennym odtworzonymi ośrodkami neounickimi, w których nie używano żadnych instrumentów¹¹. Jednak według rozpatrywanego zapisu, w Kijowcu i Janowie Podlaskim miałyby istnieć sześciogłosowe organy, a w Połoskach – czterogłosowe.

Obecnie w parafiach Chłopków, Gródek, Ortel, Połoski, Seroczyn Sterdyński, Wirów brak w ogóle organów.

Jak wspomniano, na podstawie tych zapisów można uzyskać wiado-

mości na temat nieistniejących już organów w kościołach rzymskokatolickich, notowanych tam zapewne jeszcze w pierwszej połowie XX w. Wobec tego, w Ortelu znajdował się pięciogłosowy instrument, sześciogłosowy – w Bordziłówce, Łomazach, Malowej Górze i Wirowie, siedmiogłosowy – w Gródku i Seroczynie Sterdyńskim, dziewięciogłosowy – w Wisznicach, dziesięciogłosowy z pedałem – w Komarówce Podlaskiej oraz dwunastogłosowy z pedałem – w Pratulini. W Chłopkowie istniała wówczas tylko fisharmonia.

Na koniec należy jeszcze uściślić w miarę możliwości czas powstania pozytywu z Hanny w świetle wynikających z przeprowadzonych badań nowych spostrzeżeń oraz związaną z tym faktem interpretacją materiałów źródłowych.

Najstarsza zapewne wzmianka o organach w kościele w Huszcy pochodziła z 1761 r. Kolejne informacje na ich temat pojawiają się w latach 1800, 1811, oraz w 1837 r., kiedy były remontowane.¹²

Według inwentarza z 1863 r., dwa lata wcześniej, w 1861 r., w kościele huszczańskim wybudowano nowy instrument¹³. Na podstawie natomiast późniejszej informacji zawartej w kwestionariuszu z 1929 r., organy miałyby pochodzić z 1847 r., o czym świadczył zamalowany napis z tą datą, umieszczony niegdyś na szafie organowej¹⁴.

¹² Piotr Woźniak, dz. cyt. s. 26.

¹³ Tamże, s. 27; ADS, *Akta Parafii w Huszcy ...*, dz. cyt. „Nakoniec Organy w Kościele w Roku 1861 nowo sporządzone” – *Stan Funduszu Kościoła Parafialnego Huszczańskiego będący*, 1863 r., k. 2 r. (karty niepaginowane).

¹⁴ ADS, *Chóry kościelne*, Lit.: C, *Zaczęte* 4 II 29, *Skończone* 31 II 29 „Organ b. stary z zamalowanym nadpisem z 1847 r. stożkowy o 1

¹⁰ Badania własne.

¹¹ R. Dmowski, *Unitis Viribus. Diecezja podlaska w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2013, s. 112, 113.

Ponadto, według tegoż kwestionariusza, posiadały one wiatrownicę stożkową, co zdecydowanie nie jest prawdą. Powietrze dostarczały wówczas dwa miechy klinowe. Pomimo, że instrument był remontowany w 1919 r. (prace przeprowadził wtedy Polikarp Sosnowski), to w 1929 r. w zasadzie nie nadawał się już do użytku, a w jego miejsce postulowano zakup fisharmonii¹⁵.

Wobec przedstawionych wcześniej argumentów dotyczących cech stylistycznych i budowy organów w Hannie, te historyczne informacje potwierdzają tezę o dziewiętnastowiecznym pochodzeniu instrumentu. Nie wiadomo więc czy wybudowano je w 1847 r., jak świadczy zapis z 1929 r., czy też w 1861 r., czego dowodzi inwentarz z 1863 r., który ponadto wydaje się być bardziej wiarygodną relacją. Niemniej jednak datę powstania zabytkowego pozytywu można datować na około połowę XIX w.

Pomimo tego więc, że zabytkowym organom w Hannie poświęciłem już swój artykuł w 2011 r., po przeprowadzeniu ostatnio nowych badań instrumentologiczno-historycznych, uważałem za niezbędne przedstawić nowe ustalenia, bowiem w dużym stopniu zmieniają one dotychczasową wiedzę

manuale bez pedału o 2 miechach obok siebie leżących kalikowanych drążkami przez przygodnych kalikantów w niedzielę i święta płaconych po 1 zł. z kasy kościelnej, od dawna bez żadnego remontu.” - Kwestionariusz, Huszcza 1929 r. (karty niepaginowane).

¹⁵ ADS, *Chóry kościelne...*, dz. cyt. „[Organy są] W stanie takim, że szkoda remontu, ostatnio strojony w 1920 r.” „Należałoby zastąpić ten organ większą fisharmonią, a mniejszą posiłkować się przy próbnym lekcjach w kancelarii; [...]” - Kwestionariusz, Huszcza 1929 r. (karty niepaginowane).

na temat tego instrumentu. Zatem, oprócz określenia cech stylistycznych prospektu organowego i jego datacji na XIX w., a także wskazujących na ten czas budowy elementów konstrukcyjnych, udało mi się ustalić czas powstania organów. Jeśliby przyjąć wiarygodny zapis z 1863 r., pozytyw wybudowano by w 1861 r., natomiast według relacji z 1929 r., na szafie organowej widniała niegdyś data „1847”, niestety już od blisko stu lat zamalowana, która miałaby świadczyć, że to właśnie wtedy go skonstruowano. Być może kiedyś uda się rozstrzygnąć tę rozbieżność. Ponadto po przeprowadzonej przez autora autopsji, wiadomo że zdecydowana większość piszczałek została wymieniona podczas translokacji organów z Huszczy do Hanny w 1965 r.

Niezwykle ciekawym znaleziskiem okazały się zapisy umieszczone na odwrocie deski zakrywającej dostęp do wiatrownicy z tyłu organów z wykazem organów oraz podaną liczbą głosów w dziewiętnastu, a obecnie siedemnastu parafiach wschodniej i północnej części dawnej diecezji siedleckiej. Inskrypcja ta, powstała około połowy XX w., dokumentuje instrumentarium organowe tego terenu z pierwszej połowy tegoż stulecia. Co ważne, znajdują się tam informacje na temat organów już nieistniejących oraz parafii, w których nie ma dziś organów. Na uwagę zasługuje fakt uwzględnienia w omawianym spisie instrumentów z dwóch lub trzech cerkwi neounickich, które zostały reaktywowane na terenie diecezji podlaskiej w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Z zasady bowiem odrodzone ośrodki unickie nie posiadały organów, wobec czego te informacje należałoby uznać za nietuzinkowe.

Oczywiście problem omawianej inskrypcji, a szczególnie zagadnienie organów w kościołach unickich zasługuje na dalsze badania, bowiem moim celem było przedstawienie ogólnych, syntetycznych wniosków wypływających z tych danych paleograficznych, bazując na własnych ustaleniach, bez przeprowadzania kolejnych badań historycznych.

Uważam, że artykuł ten może przyczynić się do podjęcia dalszych, nawet szeroko zakrojonych badań nad instrumentarium organowym mało wciąż spenetrowanych wschodnich rubieży diecezji siedleckiej, które kryją jeszcze wiele ciekawych, a nieznanych w ogóle dziejów ciekawych i zabytkowych organów.

Innym problemem wydaje się wciąż niezbadana unicka kultura muzyczna, tak bardzo rozwinięta na omawianym terenie w czasach pierwszej Rzeczypospolitej i pierwszej połowie XIX w.

Summary

A few more words about the historic organ in the Parish Church in Hanna

The aim of this article is to present new, significant facts about the historic organ in the parish church in Hanna, which were originally kept in Huszcza. To date, researchers, including the Author (in his previous article) have been convinced that the organ was built in the 18th century, or at the turn of the 19th centuries at the latest, as their "baroque" stylistic features indicated. However, through more in-depth examination on site in 2012, the Author has determined that the instrument had indisputably been built in the 19th century. What is more, he has discovered yet unknown inscriptions inside of the positive. The first of them these related to the renovation of the instrument from 1919, while the other, which was created around the middle of the 20th century, constitutes a list of organs, together with the numbers of their voices, which were located in the north and east of the old Podlasie diocese, and which document the condition of these instruments from the first half of the 20th century. The majority of the organ no longer exists, which is why the list constitutes such an interesting source. Furthermore, it includes a few instruments from Neo-Uniate tserkovs from the interwar period, which is unusual. Due to the conducted archival research, the Author managed to determine the approximate time when the organ was built, that is in 1847 or 1863, as these are the dates specified by the two sources independently of each other. Undoubtedly,

the organ dates back to the middle of the 19th century.